

витратив на власні потреби. Міщани обрали своїх уповноважених — бірчних для здійснення контролю при зборах сребщини¹.

Розвитку місцевого самоврядування заважали й юридики — земельні володіння світських і духовних феодалів на території королівських міст, які не підлягали міській аміністрації і судам. Іноді вони досягали значних міських територій з ремісничим і торговим населенням.

Отже, місцеве самоврядування становило одну з важливих підвалин життя середньовічного українського суспільства.

Надійшла до редколегії 25.01.03

А. Козаченко, кандидат юридичних наук, старший викладач Полтавського факультету НЮА України

Гетьманські універсали як джерело права Української держави другої половини XVII — початку XVIII століття

Гетьманські універсали — це нормативно-правові акти глави Української держави другої половини XVII — початку XVIII ст., котрі регламентували суспільні відносини шляхом встановлення (скасування або зміни) правових норм, визначали права і обов'язки конкретних учасників правовідносин, встановлювали ступінь відповідальності окремих осіб та суспільних станів за вчинені ними правопорушення.

«Universal» — термін, рецептований польським урядом із римського права. Прерогатива прийняття універсалів належала польському королю та коронному гетьманові. Наприкінці XVI ст. право приймати універсали — військові розпорядження — польський уряд поширив і на гетьманів козацького реєстрового війська. Універсали посвідчувалися королівською печаткою, яка разом із іншими відзнаками гетьманської влади (клейнодами), вручалася козацькому гетьманові представниками польського уряду². Отже, таку назву і форму універсалу як правового акта гетьманським урядом реєстрових козаків було запозичено у Польщі і апробовано в першій половині XVII ст.

¹ Див.: Сас П. М. Вказ. праця. — С. 183—184.

² Див.: Грабовецький В. В., Гавриленко В. О. Невідомий універсал і найдавніша козацька печатка гетьмана Григорія Лободи з 1595 р. // Середні віки на Україні. — К., 1971. — Вип. 1. — С. 204—208.

Правовими джерелами гетьманських універсалів були: козацьке право — Статті про устрій Війська Запорозького 1648 р., козацькі правові звичаї, постанови ради старшин¹, Зборівські статті 1649 р., сеймові конституції та королівські привілеї, а починаючи з 1654 р., — Переяславсько-Московські статті та інші україно-російські угоди другої половини XVII ст., царські жалувані грамоти².

Залежно від обсягу владних повноважень, котрі зосереджувалися в руках гетьмана, універсали приймалися ним одноособово або за участі ради старшин, або радою старшин від імені гетьмана. Б. Хмельницький, І. Самойлович та І. Мазепа в останні роки свого гетьманування приймали універсали, як правило, одноособово, хоча при цьому такі універсали, з огляду на вимоги козацького звичаєвого права, офіційно видавалися як такі, що прийняті за участі старшинської ради: «ведлуг рады», «с приговору всей старшины войсковые»³. За гетьманування Ю. Хмельницького універсали приймала рада старшин від імені гетьмана. Наказні гетьмани мали право приймати універсали тільки за рішенням ради старшин.

Лише в особливих випадках гетьмани записували текст універсалу власноручно, як, скажімо, свої перші універсали Б. Хмельницький. А зазвичай гетьман надиктовував текст генеральному писареві або канцеляристові генеральної військової канцелярії. Універсал, прийнятий гетьманом спільно з радою старшин, міг записувати канцелярист під диктовку генерального писаря.

Універсали записували кирилицею, староукраїнською мовою. Кілька перших універсалів Б. Хмельницького було написано польською мовою, латинськими літерами. На кінець XVII — початок XVIII ст. мова універсалів все більше адаптувалася до російських правових термінів.

Видання гетьманського універсалу фіксувалося в Діаріуші — офіційному журналі генеральної військової канцелярії, до якого в хронологічному порядку записували всі найважливіші події, котрі стосувалися генерального уряду України. Іноді тексти гетьманських універсалів заносили до магістратських книг⁴, проте такі записи

¹ Див.: Універсали Богдана Хмельницького. 1648–1657 / Упор. І. Крип'якевич, І. Бутич, редкол. В. Смолій та ін. — К., 1998. — № 17. — С. 81; № 31. — С. 99; № 36. — С. 106.

² Див.: Універсали... — № 30. — С. 98; № 41. — С. 111; № 73. — С. 141–142; Полное собрание законов Российской империи. — СПб., 1830. — Т. 1. — № 119. — С. 322–329; № 262. — С. 491–502.

³ Див.: Універсали... — № 36. — С. 106; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — Т. XIII. 1677–1678. — СПб., 1885. — С. 465.

⁴ Див.: Генеральное следствие о маестностях Нежинского полка. 1729–1730. — Чернигов, 1901. — Вып. 1. — № 4. — С. 100; Універсали... — № 42. — С. 113; № 43. — С. 114.

частково могли відрізнятись від оригіналу за рахунок допущення змістовних та граматичних помилок під час переписування.

Коли універсал підлягав терміновому оприлюдненню, генеральна військова канцелярія готувала кілька екземплярів універсалу і направляла їх до полкових канцелярій, котрі в свою чергу розмножували текст універсалу і направляли його сотенним урядам. Копії гетьманських універсалів посвідчували полкові старшини¹. Генеральна військова канцелярія та полкові канцелярії відповідали за негайну доставку універсалу адресатові та його оприлюднення. Так, універсал Б. Хмельницького за 1650 р. містив таке попередження: «Як тільки цей універсал потрапить до ваших рук, зараз же з одного міста до іншого його відсилайте, бо застерігаю кожного, хто хоч на годину спізниться, буде покараний на горло»². Канцеляристи повинні були забезпечити, щоб універсал «был при зобранью товариства того полку вголос ретельно прочитанный»³. Або навпаки, канцелярія повинна була зберігати зміст універсалу в таємниці: «жеби леда хто не читал его»⁴.

Універсали мали чітку форму письмового акта-документа та визначені реквізити. Вони склалися із трьох основних структурних частин: 1) вступу, що містив титул, ім'я та прізвище гетьмана, котрий ухвалив даний універсал (*institutatio*), імена осіб або назви установ, яким було адресовано універсал (*inscriptio*); 2) основної частини — мала опис подій, що спричинили видання універсалу (*narratio*), права і обов'язки суб'єктів правовідносин або склад злочину (*dispositio*), заборону порушення встановлених правових норм та можливе покарання за недотримання чи порушення їх (*sanctio*); 3) заключної частини — містила дані про місце і дату прийняття універсалу, підпис гетьмана — «рука власна» і печатку (*subscriptiones*). В окремих випадках універсал підписували гетьман і генеральний писар, або тільки генеральний писар⁵.

Як офіційний акт державної влади універсал мав спеціальні засоби захисту від підробки: виконувався на спеціальному папері із водяними знаками, посвідчувався підписом гетьмана і однією або кількома печатками. Але, незважаючи на це, відомі непоодинокі випадки підробки цих документів⁶.

За юридичною силою та обсягом дії слід розрізняти три основні види гетьманських універсалів: 1) загальні нормативні акти, що поширювали

¹ Див.: Універсали... — № 64. — С. 132; № 93. — С. 161.

² Там само. — № 39. — С. 110.

³ Акты, относящиеся к истории Западной России. — Т. V. 1633—1699. — СПб., 1853. — № 150. — С. 181 (далі — Акты ЗР).

⁴ Там само. — № 214. — С. 242.

⁵ Див.: Там само. — № 13. — С. 77; — № 33. — С. 103—104; №34. — С. 105; — № 38. — С. 108.

⁶ Див.: Там само. — С. 37.

чинність на всю територію держави і на всі суспільні стани; 2) локальні нормативні акти, що поширювали чинність на окремі суспільні стани (козаків, міщан, селян) або на окремі адміністративно-територіальні одиниці (полки, сотні, міста); 3) індивідуальні акти застосування норм права — визначали права і обов'язки тих осіб, котрим були адресовані¹.

Переважаюча частина універсалів — це локальні або індивідуальні акти. Домінуючим методом правового регулювання універсалів є імперативний (зобов'язуючий) метод, який передбачає суворо обов'язкові нормативні приписи, що безпосередньо визначають поведінку суб'єктів суспільних відносин².

За зм'єстом історики традиційно поділяють універсали на закличні, адміністративні, військові, податкові, митні, охоронні, підтверджуючі та подорожні³. З юридичної точки зору за галузями правового регулювання універсали слід розділити на три основні групи: адміністративно-правові, цивільно-правові і кримінально-правові. Проте слід мати на увазі, що такий поділ є досить умовним, адже чіткій систематизації за галузями права не піддається значна частина універсалів, котрі мають комплексний характер і містять кілька правових норм, що належать до різних галузей права.

До адміністративних слід віднести універсали про призначення на посаду полковників і сотників та делегування їм відповідних повноважень⁴, про підтвердження права міст на самоврядування на основі магдебурзького права⁵, про встановлення податків і мита або звільнення від їх сплати⁶, подорожні універсали, котрі надавали право іноземним посольствам на проїзд через територію України⁷. В Україні-Гетьманщині суд не було відділено від адміністрації, тому до названої групи універсалів можна віднести і ті, що стосувалися судоустрою⁸.

Цивільно-правові універсали врегульовували відносини власності — підтверджували право власності або надавали у власність («посесію»)

¹ Див.: Загальна теорія держави і права: Підручник / За ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. — Х., 2002. — С. 298–299.

² Там само. — С. 289.

³ Див.: Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького // Записки НТШ. — Львів, 1927. — Т. 147. — С. 115; Апанович О. Універсали гетьманські // Неопалима купина. — 1995. — № 1–2. — С. 138–139.

⁴ Див.: Універсали... — № 37. — С. 107; № 112. — С. 179; Центральна наукова бібліотека України. Інститут рукописів. — Ф. II. — № 18225. — Арк. 6; № 18227. — Арк. 7.

⁵ Див.: Універсали... — № 28. — С. 93; — № 38. — С. 108; № 59. — С. 128; Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку. — К., 1929. — Т. I. — № 247. — С. 324; № 248. — С. 325; № 250. — С. 326; — № 251. — С. 327.

⁶ Див.: Універсали... — № 58. — С. 127; — № 66. — С. 133; № 97. — С. 164; Акты ЗР. — СПб., 1853. — Т. V. — № 80. — С. 124; № 277. — С. 286. Генеральне слідство... — К., 1929. — Т. I. — № 144. — С. 206; № 224. — С. 297.

⁷ Див.: Універсали... — № 57. — С. 126; № 61. — С. 130; № 115. — С. 181.

⁸ Див.: Там само. — № 15. — С. 78; № 18 а. — С. 83; № 35. — С. 105; № 43. — С. 113.

монастирям, шляхті, міщанам, магістратам, козацькій старшині земельні угіддя — «грунти», «маєтності» та іншу нерухомість¹. Крім цього, гетьманські універсали регулювали такі цивільно-правові відносини, як купівля-продаж, оренда, зокрема оренда землі². Універсали встановлювали «послушенство» — повинності селян і міщан, або навпаки, звільняли їх від платежів і повинностей на користь держави, монастирів, магістратів, шляхти та козацької старшини³, дозволяли або забороняли займатися господарською діяльністю⁴.

До кримінально-правової групи слід віднести так звані охоронні або захисні універсали про «гетьманську протекцію», видані монастирям, шляхті, міщанам⁵. Вони кваліфікували злочин та вказували на можливе покарання за його вчинення. Однак більшість універсалів, незалежно від свого основного змісту, вказували на правопорушення та покарання за нього, що може стати об'єктом окремого дослідження.

Назву універсалів мали також і військові розпорядження гетьмана як командувача козацького війська. Вони містили накази про проведення військових операцій, передислокацію полків, мобілізацію чи демобілізацію козацького війська⁶.

До окремої групи слід віднести закличні універсали Б. Хмельницького, котрі були написані на початку визвольної війни 1648—1654 рр. у формі звернення до українського народу, а не у формі правового акта. Проте історики піддають сумніву автентичність цих документів. Суто декларативний характер з обіцянками встановити рівноправність і справедливість у суспільстві мали й універсали І. Брюховецького, видані після обрання його гетьманом у червні-жовтні 1663 р.⁷

Таким чином, впродовж другої половини XVII ст. гетьманські універсали стали основним видом нормативно-правового акта Української держави, що вдало поєднував національну правову традицію з правовим досвідом інших країн.

Надійшла до редколегії 15.01.03

¹ Універсали... — № 14. — С. 77; № 21. — С. 86; № 45. — С. 116; Генеральне слідство... — № 7. — С. 87; № 13. — С. 90.

² Див.: Універсали... — № 29. — С. 92; № 154. — С. 219; № 158. — С. 224; № 161. — С. 226. — № 96. — С. 164; № 97. — С. 164; Генеральное следствие... — № 25. — С. 126; № 62. — С. 168.

³ Див.: Універсали... — № 19. — С. 85; № 31. — С. 99; № 48. — С. 118; № 53. — С. 123; Генеральное следствие... — № 128. — С. 295—296.

⁴ Див.: Універсали... — № 24. — С. 90; № 40. — С. 110; № 56. — С. 126; № 72. — С. 140.

⁵ Див.: Там само. — № 13. — № 76; № 15. — С. 78; № 27. — С. 92; № 47. — С. 118; № 76. — С. 144; № 110. — С. 177; № 148. — С. 215.

⁶ Там само. — № 34. — С. 104; № 39. — С. 108; № 50. — С. 120; № 70. — С. 139.

⁷ Див.: Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов. — К., 1898. — Т. 4. — № 80. — С. 371—377; № 81. — С. 378—380.